

KONTRAObAVEŠTAJNA SLUŽBA JNA NA PODRUČJU HRVATSKE 1944–1968.

APSTRAKT: *Posebnu i karakterističnu celinu unutar Jugoslovenske narodne armije tokom njenog postojanja činila je služba bezbednosti, ranije: Kontraobaveštajna služba, poznatija po skraćenici KOS. Nastanak ove službe povezuje se sa formiranjem bezbednosne službe partizanskog pokreta – Odeljenja za zaštitu naroda, poznate po skraćenici OZN-a. Ova služba formirana je 13. maja 1944. godine. U ranijoj Jugoslovenskoj vojsci (do 1941) takve samostalne celine nije bilo, već je ona predstavljala komponentu obaveštajne službe kao dela Glavnog đeneralštaba. Posle pobeđe Komunističke partije Jugoslavije u građanskom ratu pod okupacijom i stvaranjem mirnodopske Jugoslovenske armije, služba bezbednosti je postala samostalna struktura, sa naglašenom ideološkom ulogom.*

KLJUČNE REČI: Jugoslavija, Maršal Tito, Aleksandar Ranković, KOS, OZNA, UDBA

Odeljenje za zaštitu naroda (OZN-a): III kontraobaveštajno odeljenje

Službu bezbednosti OZN-u, zaduženu za odbranu poretka od kontrarevolucionarnih snaga, iznutra i spolja, sastavljenu od „najprekaljenijih“ kadrova, vodio je Aleksandar Ranković, član Politbiroa Centralnog komiteta KPJ.¹ Partizanska služba bezbednosti je, kao i kod Sovjeta i u njihovoj revoluciji, predstavljala „isukani mač“, „najrevolucionarniji i najborbeniji organ za čuvanje velikih tekovina naše Revolucije“ i bila „jedna od najboljih tekovina velike narodno-oslobodilačke borbe naših naroda“.²

U sastavu Odeljenja za zaštitu naroda, kontraobaveštajnu službu u okviru armije vodio je u periodu 1944–1946. godine III odsek (odeljenje). Na čelo ovog odseka postavljen je pukovnik Jeftimije Jefto Šašić.

¹ Detaljnije o ulozi Aleksandra Rankovića videti u: Svetko Kovač, Bojan Dimitrijević i Irena Popović, *Slučaj Ranković iz arhiva KOS-a*, Medija centar Odbrana, Beograd 2014, odnosno izdanje u Hrvatskoj: Svetko Kovač, Bojan Dimitrijević i Irena Popović, *Slučaj Ranković iz arhiva KOS-a*, Despot Infinitus, Zagreb 2016.

² *Narodna milicija*, 6/1949, 16; *Politika*, 25. mart 1946. Za istorijat OZN-e u ovom periodu videti: Kosta Nikolić, *Mač revolucije – OZNA u Jugoslaviji 1944–1946*, II izdanje, Službeni glasnik, Beograd 2014; William Klinger, *Teror narodu, Povijest Ozne, Titove političke policije*, Večernji list, Zagreb 2014.

U literaturi koja se u kasnijim decenijama bavila pitanjem bezbednosti uvrežilo se mišljenje da je glavnu ulogu u izboru Šašića na čelo KOS-a imao Ivan Stevo Krajačić, siva eminencija hrvatskih partijskih kadrova i šef OZN-e za Hrvatsku.³ Ovaj odsek je bio pretpostavljeni odsek svim pripadnicima OZN-e u vojnim jedinicama. Ova služba nastala je iz potrebe za stvaranjem organizacije koja će se baviti kontraobaveštajnom zaštitom i tako suprotstavljati neprijatelju. Ona je bila centralizovana služba, sa organima raspoređenim po vertikali u jedinicama partizanskog pokreta, a od 1. marta 1945 – *Jugoslovenske armije*.⁴ Ovaj sistem važio je za celu partizansku armiju, sa manjim izuzetkom u Sloveniji, gde se nastanak ovih organa vezuje za obaveštajne strukture koje je razvila komunistička partija u Sloveniji pod okupacijom, ranije nego na drugim delovima jugoslovenske teritorije.⁵

Armijaska OZN-a je imala zadatak da onemogućava rad neprijatelja u vojsci, vodi „nepomirljivu“ borbu protiv nediscipline i nepoštovanja starešina, „utemeljuje bratstvo i jedinstvo naših naroda“, odnosno da pronalazi i kažnjava sve koji rade protiv, da čuva vojne tajne i sprečava njihov odliv iz vojske, odnosno vodi borbu protiv neprijateljske špijunaže, osigurava bezbednost štabova, vodi borbu protiv dezerterstva, panikerstva i demoralizacije, nezadovoljstva, samoranjavanja, diverzija, štetočinstva uperenih protiv JA itd. U skladu sa ovim uputstvom, pri svim armijama formirani su odseci OZN-e, vezani za III odsek OZN-e, a hijerarhijski niže bili su korpusni i divizijski odseci, brigadna ili bataljonska opunomoćstva.⁶

Za razliku od drugih okupiranih delova Jugoslavije, snage za unutrašnju upotrebu partizanskog pokreta bile su na prostoru Hrvatske razvijane paralelno sa nastankom najvećih jedinica partizanske vojske, odnosno sa širenjem takozvane „slobodne“ partizanske teritorije.⁷ Jefto Šašić o tome piše: „U Hrvatskoj je na čelu službe bio Stevo Krajačić, dotadašnji organizacioni sekretar Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske. Na čelu III odseka je bio Josip Brnčić, diplomirani pravnik, komunista dugo godina. Sa te strane nije bilo nikakvih posebnih problema, sem što je možda neki put tvrdoglavo na nekim svojim stvarima insistirao, ali inače je normalno stvar tekla. Kasnije ga je na tom poslu zamenio Drakulić, dok nije postao zamenik Steve Krajačića.“⁸

³ Slavonac rodom, Ivan Stevo Krajačić je prema tim tumačenjima protežirao svoje zemljake u KOS-u. Šašić je rođen u Novskoj, a u periodu do 1977. armijskom službom bezbednosti rukovodili su ljudi koji su bili rodom iz Slavonije ili su rat proveli u tom kraju: Ivan Mišković i Stjepan Domankušić. Bilo kako bilo i samom Šašiću je kasnije zamerano da protežira svoje zemljake, da je bio rigidan u obračunima sa ideološkim protivnicima, kao i da je imao nekoliko mrlja na svom ratnom putu (hvatanje od Gestapoa u Pančevu, dezerterstvo u Srbiju, zbog koga zamalo nije bio streljan).

⁴ Vojni arhiv, fond Vojnobezbednosne agencije (dalje VA, VBA), k. 54, 7.2. sveska br. 25, 120 (Elaborat *KOS JNA, stvaranje, razvoj, rad 1946–1954*).

⁵ Albert Svetina, *Od osvobodilnega boja do banditizma*, Nova obzorja, Ljubljana 2011; Zdenko Zavadlav, *Pozna spoved – Iz dnevnika slovenskega oznovca*, Mohorjeva, Celovec 2010.

⁶ VA, VBA, k. 5, sv. 3. Ova uputstva upućena su u organe OZN-e III, jedinica JA u drugoj polovini marta 1945,

⁷ Isto, k. 17, 6.3.03.3, sv. 37 (*Desetogodišnji izveštaj, kadrovska briga*); Isto, sv. 38 (*Desetogodišnji izveštaj uprave KOS, 1944–1954, neprijateljska delatnost*).

⁸ Isto, k. 20, 7.1.04 sv. 151.

Na području gde je u toku rata 1944–45, III odsek OZN-e za Hrvatsku uspostavio svoju kontrolu zabeležen je jedan broj akcija protiv špijuna ubačenih u jedinice partizanske vojske.⁹ Formiranjem *Korpusa narodne odbrane Jugoslavije* (KNOJ) 15. avgusta 1944. godine, tajna služba partizanskog pokreta OZN-a dobila je svoju oružanu formaciju. Pripadnici KNOJ-a su izvršavali zadatke na terenu po naređenju oficira OZN-e i tako, u suštini, bili nekakva unutrašnja vojska, zadužena za borbu protiv takozvanih „narodnih neprijatelja“, odnosno protivnika komunističkog pokreta.¹⁰

Ova vojno-politička policija postepeno je postajala oružana sila sa izuzetnom moći. Pomoću nje komunistička partija je sebi osigurala političku kontrolu nad partizanskom vojskom. Ovlašćenja pripadnika OZN-e bila su gotovo neograničena. Kako svedoči Đilas, u organe bezbednosti u početku su birani najrevnosniji, najbeskompromisniji komunisti. Ti organi, međutim, postali su najprivlačniji za političke karijeriste, poslerevolucionarne „revolucionare“.¹¹ Kao i u drugim vojnim službama, deo kadrova ove službe poslat je na školovanje u SSSR na prelazu 1944/45. godine.

Kontraobaveštajna struktura OZN-e posebno je postala značajna u završnim ratnim operacijama početkom maja 1945, a pogotovo prilikom partizanskog ulaska u Zagreb i odnosu prema pobeđenim snagama. O postupku organa OZN-e po ulasku u Zagreb, major Momčilo Dugalić je 6. maja 1945. u naređenju šefu OZN-e u I armiji JA istakao sledeće: „Oficire čistite sve redom, osim ako za nekoga dobijete od OZN-e ili Partije da ga ne treba likvidirati. Uopšte, u čišćenju treba biti energičan i nemilosrdan. Sa nama održavajte stalnu vezu i nastojte da budemo u svakodnevnom kontaktu radi koordinacije našeg rada sa radom odeljenja za grad Zagreb“.¹²

Jedan od prvih zadataka bio je „pitanje čišćenja dopunskih brigada“, pri čemu je kako navode podaci ovog odseka likvidirano oko 6.000 zarobljenika. Uočeno je da je bilo grešaka u ovom procesu: likvidacije bez ikakvog saznanja o podacima pobijenih zarobljenika ili dekonspiracija – tako što su mesta likvidacija bila pristupačna stanovništvu ili su sa stratišta pobešli oni koji su trebali da budu ubijeni.¹³

Deset godina kasnije, ocenjeno je sledeće: „Znatnu ulogu imali su organi III oteka OZNE u toku završenih operacija u odnosu čišćenja terena, novooslobođenih teritorija i gradova, u zajednici sa organima OZNE na terenu, otkriva-

⁹ K. Nikolić, *n. d.*, 93–121.

¹⁰ Roman Leljak, *KNOJ 1944–1945, Slovenska partizanska likvidacijska enota*, knjiga 1, Društvo za raziskovanje polpretekke zgodovine OZNA, Ljubljana 2010.

¹¹ Milovan Đilas, *Druženje s Titom*, Beograd 1990, 82.

¹² VA, VBA, k. 5, f. 3.

¹³ Isto, k. 6 sv. 3, 6–7; „Prilikom čišćenja pravljene su greške od strane naših organa koji su to vršili kao i od samog rukovodstva što im nije dalo pomoć; 1/ vršilo se je dosta likvidiranja, bez da su se popunjavali kartoni; 2/ prilikom likvidiranja nije se dovoljno vodilo računa o zakopavanju, tako da se ta stvar dekonspirisala. Da bi se ista stvar ispravila, trebalo je mnogo truda i teškoća. Iako su se tako krupne greške pravile, skoro nitko nije bio pozvan na odgovornost, tako da se je i dalje produžilo“. Isto, k. 12 6.3.03.2 sv. 1

jući i uništavajući ratne zlikovce koji se nisu povukli zajedno sa neprijateljskim formacijama i nastojali se prikriti. Pored toga značajna je njihova uloga u vršenju akcija na organizovane ostatke oružanih bandi koje su se krile u unutrašnjosti zemlje, protiv kojih je naša vojska vršila u tom periodu akcije... Oficiri OZNE II Armije su dolaskom u Zagreb u saradnji sa OZN-om na terenu otkrili oko 300 neprijateljskih agenata, ustaških funkcionera, oko 150 ustaških doušnika i drugih lica. Uhapšeno je i ispitano oko 500 osoba iz građanstva, od kojih je kasnije stotinu pušteno. Ovakve akcije vršili su organi OZNE i u jedinicama.¹⁴

Kontraobaveštajni odsek OZN-e II armije, čija je komanda od maja 1945. bila smeštena u Zagrebu i imala teritorijalnu nadležnost nad Hrvatskom, nije odmah formiran po prelasku u mirnodopski život. Odsek je nešto kasnije formiran, od ljudstva iz partizanskih jedinica sa teritorije Hrvatske.¹⁵ Na terenu Hrvatske bili su i kontraobaveštajni organi KNOJ-a, mornarice i dela vazduhoplovstva. Tokom 1945. godine izvršeno je nekoliko korekcija „vojne“ OZN-e: ukidanje trećih odseka u zemaljskim OZN-ama (jul), pri čemu je III odsek OZN-e za Hrvatsku ušao u sastav OZN-e II armije; formiranje komisije za kadar OZN-e Ministarstva narodne odbrane (MNO) (oktobar); preciziranje zadataka i dopuna formacije (decembar).¹⁶

Prema oceni stanja po kontraobaveštajnoj liniji rada OZN-e II armije tokom 1945. godine: „Administracija je bila na niskom stepenu, tako da u divizijama nije postojalo niti spiska sumnjivih, a pogotovu nisu postojali uredni ni ispravni delovodni protokoli, indeksi, otpremne knjige itd. Slična je stvar bila i u samom Otsjeku. Dolaskom novog ljudstva u Otsjek, pristupilo se je kao najvažnijem zadatku sređivanju Otsjeka, zatim jedinica, te objedinjavanju rukovodstva, u čemu se je uspjelo. Rad je otpočet sa više uspjeha, pošto se naročita pažnja poklonila stručnom uzdizanju kadra. Učilo se ih u osnovnom, vrbovanju, odabiranju saradnika i radu sa njima na njihovom političkom uzdizanju i vaspitanju da svesno rade za OZNU shvaćajući njene zadatke. Pristupilo se je stvaranju kartoteke. Uspijelo se je prilično u otklanjanju protivzakonitih postupaka i uspostavljanju pravilnih odnosa sa tužiocem, sudom i štabovima. Pomoć u izvršavanju zadataka i pravilnom postupku u radu, dao je 40-trodnevni kurs koji je održan koncem 1945. godine.“¹⁷

Prema statistici iz prvih mirnodopskih meseci 1945, u sastavu III kontraobaveštajnog odseka II armije bilo je osam oficira, a u jedinicama te armije ukupno 112 „legalnih“ oficira. U Mornarici je bilo oko 60 ljudi u legalnom aparatu OZN-e, od kojih 12 u odseku pri Komandi mornarice, a u ostalim pomorskim – oblasnim komandama 3–5 oficira. „Za ilegalni aparat ne zna se broja“. Početkom 1946. godine u sastavu kontraobaveštajnih organa cele armije bilo je 1.228 oficira i 206 pripadnika „tehničkog osoblja“. Tako je u II armiji bilo 136

¹⁴ Isto, k. 20, f. 8. – *Desetogodišnji izveštaj: Borba protiv neprijatelja 1944–1954.*

¹⁵ Isto, k. 12, 6.3.03.2, sv.1.

¹⁶ Isto, k. 54, 7.2. sv. 25, 125; isto, k. 17, 6.3.03.3, sv. 37; edicija *Razvoj Oružanih snaga SFRJ 1945–1985*, knj. 12 *Vojna bezbednost*, 26, 46.

¹⁷ Isto, k. 12 6.3.03.2 sv. 1.

oficira i 28 lica iz tehničkog osoblja, a u Mornarici 51 oficir i 11 tehničkih lica. U Vazduhoplovstvu koje je delom zahvatalo teritoriju NR Hrvatske ukupno je bilo 48 oficira i 4 tehnička lica. Najviše pripadnika kontraobaveštajnih organa bilo je u KNOJ-u, ukupno 297 oficira i 47 pripadnika tehničkog osoblja.

Tokom cele 1945, ovo odeljenje se bavilo pitanjem dezerterstva pripadnika armije, istraživanjem delovanja stranih obaveštajnih službi, kao i pripremanja i kontrolom vojničkog sastava pred odlučujuće izbore za Narodnu skupštinu 11. novembra 1945. godine. Iako ne težišno, ovo odeljenje i njegovi organi u jedinicama bavili su se i problemima odmetničkih – križarskih grupa, širom zone odgovornosti armije, kao i vezama pripadnika armije sa ovim grupama.¹⁸

Kontraobaveštajna služba – KOS

Donošenjem prvog ustava nove Jugoslavije stvorene su pretpostavke za reorganizaciju bezbednosnog aparata. U skladu sa tim promenama, marta 1946. godine OZN-a se reorganizuje i postaje *Uprava državne bezbednosti*. Armijska kontraobaveštajna služba se izdvaja iz sastava OZN-e i postaje samostalna služba Jugoslovenske armije pod nazivom *Kontraobaveštajna služba*, ubrzo poznata u armiji i društvu po skraćenici KOS. Njen zadatak je bio kontraobaveštajna zaštita armije od delovanja spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja. U suštini, ona je postavljena kao političko-kontraobaveštajna služba, „čiji su zadaci bili usmereni na očuvanje političkog jedinstva i čistoće redova jedinica“.¹⁹ Politička komponenta interesovanja KOS-a tek će se u sledećem periodu razviti do pune mere unutrašnje kontrole. Armijski KOS se, dakle, nije „usko ograničavao na kontraobaveštajni rad“.

Na čelo KOS-a postavljen je pukovnik Šašić, koji je do tada vršio dužnost načelnika III odseka – odeljenja OZN-e. Pretpostavljeni rukovodilac načelniku KOS-a bio je pomoćnik ministra za narodnu odbranu, koji je istovremeno, kao član CK KPJ, bio partijski rukovodilac u Armiji. Prema početnoj formaciji iz 1946, KOS je postavljen na svim komandnim nivoima od Ministarstva narodne odbrane (gde je bilo odeljenje KOS-a), preko armija, mornarice, vazduhoplovstva i KNOJ-a (takođe, odeljenje KOS-a), divizija (odsek – opunomoćstvo KOS), brigade, škole i njima ravne jedinice (opunomoćstvo ili oficiri KOS-a).²⁰

Po zaključcima savetovanja u odeljenju KOS-a Ministarstva narodne odbrane 20–22. novembra 1946. formulisan je stav da su organi KOS-a potčinjeni i odgovorni „svom rukovodstvu po liniji KOS-a i komesaru armije i divizije“, a u brigadi i bataljonu da su dužni da redovno kontaktiraju sa komesarijama. Od tada su politički komesari armija i divizija usmeravali organe KOS-a u partijsko-političkom smislu, primali referate o radu neprijatelja, negativnim

¹⁸ Zdenko Radelić, *Križari: Gerila u Hrvatskoj 1945–1950*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2002.

¹⁹ VA, VBA, Elaborat *KOS JNA, stvaranje, razvoj i rad 1946–1954*, oktobar 1977, 152; *Razvoj OS SFRJ*, knj. 12, 46.

²⁰ Isto, k. 32 7.1. 01, sv. 2, 18; *Razvoj OS SFRJ*, knj. 12, 46–47 (Uprava bezbednosti SSNO, centralna evidencija, 0.01.01 fascikla 1 i 4).

moralno-političkim i drugim pojavama i prestupima, učestvovali na savetovanjima organa KOS-a. Kako se tumači, „pored pozitivnih strana“ ove sprege (politički komesar – organi KOS-a) bilo je i nepovoljnog uticaja „na odgovornost i aktivnost ostalih subjekata vojne organizacije u pogledu njihovog angažovanja na pitanjima preventivne bezbednosti i borbe protiv pojava i shvatanja koja slabe i ugrožavaju moralno-političko stanje i čvrstinu jedinica“. Direktivom pomoćnika ministra narodne odbrane od 29. maja 1946. regulisano je da oficiri KOS-a imaju pravo hapšenja i isleđivanja nad licima koja odgovaraju za različita krivična dela. „Vođena je stalna briga o poštovanju zakonitosti, unapređenju izviđaja i istraga i o postupcima sa zatvorenicima“. U uputstvima je navođeno da je „strogo zabranjena upotreba sile, pretnje i obmanjivanja u cilju iznuđivanja iskaza.“²¹

U operativnom radu KOS-a značajnu ulogu je imao aparat saradnika. Oni su u ovoj fazi označavani kao „organizovani“, dakle članovi KPJ ili SKOJ-a, i „neorganizovani“, koji nisu bili deo partijske organizacije unutar armije. Njihov broj je bio prilično veliki, o čemu svedoče i podaci iz jeseni 1946. godine. Tako je u strategijskim komandama na teritoriji NR Hrvatske u II armiji bilo 2.017 saradnika, odnosno u Mornarici – 965. U formacijama koje su delom jedinica zahvatale NR Hrvatsku, kakvo je Vazduhoplovstvo, bilo je ukupno 933, odnosno kod KNOJ-a čak 4.844 saradnika. Uočava se da je u KNOJ-u bio najveći broj saradnika KOS-a, dvostruko više nego u armijama, shodno i nameni te jedinice koja je bila unutrašnja vojska, zadužena za obezbeđenje granice FNR Jugoslavije.

Prema reorganizaciji Jugoslovenske armije koja je započela 1948. godine, odeljenje KOS-a Ministarstva narodne odbrane preformirano je u XII kontraobaveštajnu upravu MNO. Analogno tome formirane su XII uprave na nivou armija, vazduhoplovstva, mornarice i KNOJ-a. Na nižim nivoima ostala je ista struktura organizovanja, s tim da su odeljenja, odseci KOS-a dobili broj XII, po čemu će za dugo biti prepoznatljivi. Iste godine, oformljeno je odeljenje KOS-a za vojnu industriju i brodogradnju, a u vojnim preduzećima odseci KOS-a. Februara 1949. vojno građevinarstvo je izdvojeno iz vojne industrije, pa je i ono dobilo posebno odeljenje KOS-a. Za vojno-teritorijalne okruge takođe su formirani odseci KOS-a.²² Kao i drugi rodovi i službe armije, KOS je imao manjak stručnih kadrova. Oko 70% kadra u KOS-u nije imalo neophodnu opštu i stručnu spremu. Jedna od prvih mera bila je naredba MNO o obaveznom završavanju četiri razreda osnovne škole za sve oficire. Od juna 1948. viši kadar KOS-a (načelnici odseka divizija i viših nivoa) upućivan je na obuku u Školu UDB-e, a ostali su slati u tada formirane škole KOS-a pri vojnim oblastima.²³

²¹ Isto, k. 20, f. 1; *Razvoj OS SFRJ*, knj. 12, 50, 52. „Odluku o hapšenju za borbe, podoficire i niže oficire donosi načelnik odeljenja armije, uz prethodno i isključivo odobrenje komesara armije ili po naređenju iz višeg rukovodstva“.

²² Isto, Elaborat *KOS JNA, stvaranje, razvoj i rad 1946–1954*, oktobar 1977; *Razvoj OS SFRJ*, knj. 12, 46–47 (UB, SSNO, CE, 0.01.01 fascikla 1 i 4).

²³ Naredba Političke uprave JA, str. pov. 657, 2. jun 1948, u: VA, VBA, k. 32, 7.1.01, sveska br. 1.

Peta vojna oblast je imala takvu školu u Zagrebu, a komanda JRM u Splitu. Oficiri koji su ulazili u službu KOS-a završavali su 20–25 dnevnih kurseva. Od 1949. godine počelo je školovanje i popuna KOS-a rezervnim oficirima kontraobaveštajne službe. Pri vojnim oblastima formirane su škole rezervnih oficira KOS-a u kojima su školovane četiri klase ovih oficira. Početkom aprila 1950. formirana je Škola KOS-a MNO u Kaštel Nehaju kod Splita, u kojoj su odškolovane dve klase (pukovskih) oficira KOS-a. Od juna 1952. formirana je jedinstvena Škola rezervnih oficira KOS-a. U njoj je školovanje za „bezbednjake“ u rezervi trajalo dve meseca. Od 1952/53. vojnoškolske godine otpočelo je upućivanje pripadnika KOS-a na školovanje u redovne rodovske vojne akademije ili škole. Deo oficira i dalje je školovan u Školi UDB-e.²⁴

KNOJ – Korpus narodne odbrane Jugoslavije 1945–1953.

Zbog specifičnosti zadataka, jedinice KNOJ-a razlikovale su se od jedinica Armije po sastavu rukovodećeg i vojničkog kadra, rasporedu i rastresitosti čak i najnižih jedinica dislociranih na čitavoj graničnoj liniji i po unutrašnjosti zemlje i tesnoj povezanosti sa stanovništvom. Budući da je rukovodeći i borački sastav ovih jedinica često izvršavao zadatke samostalno i da je dolazio u direktne kontakte sa „kontra-revolucionarnim snagama“, morao je biti do kraja proveren i pouzdan, pa se njegovom izboru pridavao poseban značaj.

Na prostoru Hrvatske formirana je do kraja rata jedna divizija KNOJ-a, nazvana *Hrvatska* ili 1. divizija Narodne odbrane. Ona je nastala u julu 1944. kao *1. divizija za zaštitu naroda*, sa tri brigade narodne odbrane, a kasnije je narasla do jačine od čak sedam brigada NO. Tokom maja 1945. divizija je formirala svoju komandu u Zagrebu, a kasnije je prešla u Karlovac.

Odmah posle završetka ratnih dejstava objedinjene su neke samostalne snage KNOJ-a. Tako je 20. avgusta 1945, preraspodelom jedinica 1. hrvatske divizije, formirana još jedna „Zagrebačka“, odnosno 9. divizija NO, sa četiri brigade NO (2, 3. hrvatska, 1. i 2. zagrebačka) u Zagrebu, Virovitici, Varaždinu i Osijeku. U okviru 1. divizije sa sedištem u Karlovcu ostale su tri brigade (1, 4. i 5.), koje su „pokrivale“ teritoriju NR Hrvatske od Žumberka i Banije, preko Korduna, Like, Gorskog Kotara i Dalmacije do Istre.

Snage KNOJ-a i delovi OZN-e delovali su po terenu u potrazi za odmetnicima rasuti u grupe, vodove i čete. Na istaknutim mestima, ili kod jatačkih kuća, postavljane su zasede. Potere su preduzimane ukoliko bi bilo registrovano kretanje grupa na nekoj teritoriji, a u pojedinim slučajevima vršen je i pretres terena. Takve akcije predstavljale su najveće operativne zahvate KNOJ-a. Od 1946. operativne jedinice armije uglavnom su prestale da se angažuju na ovom zadatku, a nastavile su isključivo jedinice KNOJ-a, organi UDB-e i narodne milicije. Kontraobaveštajna služba je imala značajnog udela u strukturi KOS-a, ali se njegovi zadaci uglavnom kreću u pravcu saradnje sa drugim organima

²⁴ VA, VBA, Elaborat *KOS JNA, stvaranje, razvoj i rad 1946–1954*, oktobar 1977, 182.

UDB-e i kroz obezbeđenje granice, pa tako izlaze iz okvira našeg posmatranja rada organa KOS-a u ovom periodu.

KOS u borbi protiv Informbiroa 1948–1953.

Mada je uloga KOS-a prevashodno bila kontraobaveštajna, u suštini KOS je primarno bio politička policija u redovima Jugoslovenske armije. Briga za partijsko jedinstvo i čistotu vojnih redova od drugačijeg mišljenja, bila je za jedan stepen važnija i ispred progona stranih obaveštajaca. To se posebno videlo u vremenu krize sa Informbiroom od proleća 1948. godine. Kontraobaveštajna služba JA i Uprava državne bezbednosti imale su težak zadatak već od prvih dana jugoslovensko-sovjetskog sukoba.

Na savetovanju u XII upravi KOS-a MNO 11. maja 1948. partijski rukovodioci JA upoznali su rukovodeći kadar službe sa situacijom u odnosima sa SSSR-om „i stavom našeg rukovodstva, sa slučajevima vrbovanja naših građana i pripadnika Armije od NKVD, sa izdajničkim delovanjem S. Žujovića i A. Hebranga... U vezi s tim pred organe KOS-a su postavljeni zadaci sprečavanja svakog pokušaja NKVD da u našoj Armiji uspostavi svoju agenturu.“ Na ovaj način svi organi KOS-a su blagovremeno upoznati sa suštinom sukoba i zadacima koje treba odmah izvršiti.²⁵ Ipak, sukob sa sovjetskim rukovodstvom i Rezolucija Informbiroa za partijske organe u Armiji došli su neočekivano. „Partijska organizacija nije unapred pripremljena dočekala novo nastalu situaciju. Zbog toga partijska organizacija u Armiji nije odmah uspjela da preorijentiše svoj rad na objašnjavanje nastale situacije“, navodi se u analitičkom dokumentu koji je Kontrolno-statutarna komisija CK KPJ dobila iz JA početkom 1949. godine.²⁶

Posle Petog kongresa KPJ, jula 1948, pojačana je borba protiv pristalica Informbiroa u armiji u duhu sledeće orijentacije: „Ne dozvoliti da se stvara podzemlje, za izvršenje direktiva Partije treba se dobro pripremiti i organizovati... visoko podići idejnost i vernost Partiji“. „U periodu poslije Kongresa prema antipartijskim elementima preduzimane su daleko oštrije mjere nego u prvom periodu... Upravo u ovom periodu ispoljen je doslijedno kurs na energičnom čišćenju Partije u Armiji od kolebljivih, antipartijskih i neprijateljskih elemenata.“²⁷

U okviru strukture organa KOS-a (pa tako i u V vojnoj oblasti), oktobra 1948. naređeno je povećanje kadra, kroz formiranje isledničkih odseka, pojačanje odseka koji su se bavili pripadnicima JA koji su završili vojne škole u SSSR-u i povećanje broja oficira bezbednosti u graničnim bataljonima (sa jednog obavezno na dva, a gde je moguće i na tri). Na dan 1. januara 1949, u sastavu KOS-a JA bila su 1.894 lica, od kojih 1.617 oficira, 163 podoficira, 107 vojnih službenika i 7 građanskih lica. Podaci ukazuju na povećanje brojnog stanja

²⁵ *Razvoj OS SFRJ*, knj. 12, 78–85.

²⁶ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507, Centralni komitet SKJ VII, k. 14/1, 8.

²⁷ Isto, VIIa-kl, dok. KK Opunomoćstva CK KPJ za JA, br. 1049, 20. april 1949, 18–19.

u KOS-u u odnosu na 1.618 koliko ih je bilo 1. januara 1948. godine. Svi oficiri pripadnici KOS-a (sem jednog) bili su članovi KPJ. U rezervnom sastavu bila su 2.024 rezervna oficira KOS-a!

Trebalo je motriti na veliki broj bivših sovjetskih slušalaca, jer su prvi slučajevi prebega – dezerterstva iz Jugoslovenske armije ukazivali da će motrenje biti neophodno. Prema statistici iz 1949, samo u V vojnoj oblasti bilo ih je 474 – najviše od sve četiri vojne oblasti, Mornarici 50 i svakako veliki broj u Vazduhoplovstvu. Sve u duhu Titovih reči: „Prema njima treba biti budan i onemogućiti ih. Razume se, naš cilj je u prvom redu da znamo koji su to ljudi pa da ih pokušamo prevaspitati. Ako se ne daju prevaspitati, ona treba biti nemilosrdan, jer mi nikome ne možemo dozvoliti da razara vojsku“.²⁸

Aprila 1949. ocenjena je kao „štetna pojava u partiskoj organizaciji orijentacija isključivo na organe KOS-a, koja se osjeća u nekim partijskim organizacijama, jer to uspavljuje budnost partijske organizacije zbog čega ni organi KOS-a ne mogu na vrijeme otkrivati antipartijsku djelatnost, budući da nemaju onu podršku partijske organizacije u cijelini koju bi mogli i trebali imati.“²⁹ I u maju 1949. kritikovana je praksa da pojedini članovi partije „svoja zapažanja o antipartijskoj djelatnosti ne prijavljuju svom partijskom rukovodstvu nego KOS-u“. Na taj način se umanjivala „budnost kod čitave partijske organizacije.“³⁰ I krajem 1949. godine je ocenjeno da „još uvijek ima slučajeva slabe koordinacije rada partijske organizacije sa drugim organima, tako na primjer u V voj. oblasti su organi KOS-a novembra mjeseca uhapsili 25 vojnih lica kao istupnike na liniji rezolucije Informbiroa, dok je Politička uprava preko partijskih organa obavještena za svega 10 slučajeva što znači da nije postojala dobra koordinacija.“³¹

Ovakvi slučajevi uticali su da na savetovanju rukovodilaca političke agencije u komandi KNOJ-a 1949. godine general Šćekić iznese sledeće: „Dešava (se) da u oficirima KOS-a ne gledamo saradnika, partijskog čovjeka, kome treba dati podatke na raspoloženje, pomoći mu da bi se borio protiv špijuna i neprijatelja. Mi nijesmo imali dobrog komunistu, koji nije dobro sa oficirima KOS-a. Ovo naglašavam zbog nužnosti saradnje partijske organizacije sa KOS-om, zbog toga da svaki član partije sebe smatra saradnikom KOS-a. Tako treba vaspitavati i sve vojnike.“ General-lajtnant Vukanović istakao je oficirima KOS-a – slušaocima političke škole na završetku školovanja: „bdjeti danju i noću kao istureni stražar“, naglasivši da svaki starešina armije treba da bude „saradnik oficiru KOS-a“.³²

Savetovanje u XII upravi KOS-a JA održano tokom 1949. godine, na kome su sagledana sva važna pitanja i iskustva iz dotadašnje borbe protiv neprijatelja i oblika njihove obaveštajne delatnosti, bilo je značajno za dalju strategi-

²⁸ Josip Broz Tito, *Stvaranje i razvoj Jugoslovenske armije*, Beograd 1949, 358.

²⁹ AJ, f. 507, CK SKJ VIIa-kl, dok. za april 1949, 12.

³⁰ Isto, VIIa-kl, dok. za maj 1949, 12.

³¹ Isto, VIIa-kl, KK, br. 5174, 26. decembar 1949, 1–3.

³² *Narodna odbrana*, br. 35, 21. avgust 1949; *Za pobedu*, br. 77, 22. januar 1950.

ju borbe na unutrašnjem frontu. Kao zadatak je postavljeno, između ostalog, „da svaka neprijateljska parola i istup u jedinicama budu odmah otkriveni, da ne sme biti nijednog istupa starešine i vojnika a da se na njega najhitnije ne reaguje i tako spreče teže posledice.“³³

Slučaj trojice istaknutih srpskih rukovodilaca u Hrvatskoj (Žigić-Brkić-Opačić) bio je takođe predstavljen kao deo informbirovske kampanje, u maniru tog vremena: „informbirovci pod maskom „srpskog pitanja“. Usledile su osude na zborovima po jedinicama. Iz jedne jedinice u Beogradu upućeno je pismo CK KPH u kojem se ističe: „Zahvaljujući Vašoj budnosti, ljubavi i brizi za dobro našeg naroda i prosperitet naše domovine raskrinkane su ove okorele podmukle štetočine i izdajnici naše zemlje“. Posebno je naglašeno da „naročito vojnici Srbi iz Korduna i Like sa ogorčenjem i gnušanjem govore i osuđuju rad ovih ljudi. Pripadnici naših jedinica oštro osuđuju izdajnički rad Žigića, Brkića i Opačića.“³⁴ U jednoj jedinici III vojne oblasti 17. septembra 1950. održan je sastanak vojnika i starešina „Hrvata i Srba iz Hrvatske“, na kome se raspravljalo o „neprijateljskoj delatnosti ove trojice izdajnika“. Bila je „vrlo živa diskusija prisutnih od kojih su neki lično poznavali pomenute izdajnike ili su se na terenu sukobljavali sa njihovim antipartijskim delovanjem“. Sa sastanka je upućeno pozdravno pismo CK KPH i Vladimiru Bakariću.³⁵

Procedura izdržavanja kazne za vojne prestupnike je bila sledeća: najveći deo ovih prestupnika je sproveden do najbližeg nadležnog vojnog zatvora (na nivou vojne oblasti), da bi odatle po izricanju kazni bili upućivani u zatvorske ustanove. U Vojnom zatvoru na Banjici (isto mesto gde je i za vreme okupacije bio zatvor), pod vrlo strogim režimom nalazila su se vojna lica. Sledeća stanica za vojne zatvorenike, sada sa presudama uglavnom sa dvocifrenom vremenskom kaznom, bio je logor u Staroj Gradiški, koji su komunističke vlasti koristile na isti način kao i vlasti NDH. U samoj Gradišci dnevni život osuđenika pratilo je batinanje od strane ranije pristiglih, preobraćenih zatvorenika – delikventata. U ovakvim krvavim pirovima stradalo je nekoliko zatvorenika. Ovaj zatvor posetio je oktobra 1950. načelnik KOS-a Jefto Šašić i moguće je da je režim posle toga donekle ublažen prema delu osuđenika koji su sloveli za „izuzetno opasne“. Tada je smenjen upravnik ovog zatvora potpukovnik Vladimir Lončar i postavljen novi, potpukovnik Anđelko Valter. Novi upravnik Valter ukinuo je ranije bestijalnosti, ali je težak režim ostao. Iz Gradiške su na prelazu 1950–51, vojni „informbirovci“ u više grupa prebačeni na Goli otok. U taj logor, nazvan preduzeće *Mermer*, prva grupa kažnjenika stigla je 9. jula 1949. godine.

U sledećim godinama, zbog prestupa „po IB-eu“, prošlo je otprilike 16 grupa zatvorenika koje su dovožene na ostrvo u razmacima od četiri do pet meseci. Priliv istaknutih kažnjenika, tvrdih stavom ili mladih po godištima, uticao je na primenjivanje izuzetno oštrog maltretiranja od strane uprave logora ili

³³ *Razvoj OS SFRJ*, knj. 12, 78–85.

³⁴ *Narodni vojnik*, br. 107, 20. septembar 1950.

³⁵ *Za pobedu*, br. 112, 24. septembar 1950.

batinaša iz redova osuđenika. Grupe vojnih osuđenika su marta 1952. prebačene sa Golog otoka, preko ostrva Ugljan i luke Gruž, u novi vojni logor u Bileći.³⁶

Kako je ocenjeno: „Nalazeći se u položaju samoodbrane, izložena bezobzirnom staljinističkom pritisku, usamljena, izazvana na nemilosrdnu borbu za opstanak, Komunistička partija Jugoslavije bila je primorana i na upotrebu oštih, pa i surovih sredstava za odbranu revolucije i nacionalne nezavisnosti“.³⁷ Nosilac te borbe bila je Kontraobaveštajna služba. Najveći deo hapšenja prestupnika koji su izvršili dela vezana za politički sukob sa Informbiroom (*po IB-u*) izvela je upravo Kontraobaveštajna služba JA (3.678 od 16.288 ili 22,58%).³⁸

KOS pred novim izazovima 1951–1954.

Četvrti plenum CK KPJ održan 3. i 4. juna 1951. bio je preloman u smislu početka promene represivne prakse od strane UDB-e i KOS-a. Usvajanjem novog krivičnog zakonika napušten je dotadašnji sovjetski model, a krivični paragrafi su precizirali pojedina dela i smanjili mogućnost zloupotreba. Na taj način počeo je proces smanjenja uticaja organa UDB-e i KOS-a na sudove i tendencija ka samovlašću tih organa. Uz otvaranje prema Zapadu, ali i sve veću sigurnost da neće biti napada sa Istoka, u domenu državne represije krenulo se ka određenoj liberalizaciji.³⁹ Demilitarizaciju UDB-e ozvaničio je vrhovni komandant svojim naređenjem od 25. oktobra 1952. godine.⁴⁰ Naredne, 1953. godine ceo KNOJ biva rasformiran sa preostalim jedinicama za unutrašnju upotrebu. Nasuprot snagama za unutrašnju upotrebu, granične brigade postaju samostalne i vezane za Komandu graničnih jedinica u koju je Komanda KNOJ-a preformirana.⁴¹ Tako je KOS u potpunosti postao nadležan za kontraobaveštajnu (ali i ideloško-političku) zaštitu Jugoslovenske narodne armije.

U periodu posle obračuna sa agenturom i pristalicama Informbiroa, ali i otvaranja prema Zapadu koje započinje u 1951. godini, Kontraobaveštajna služba postepeno je smanjena. Krajem 1951. godine umanjena je za 1.400 lica, pa je sa brojnog stanja od 3.800 ljudi koliko je imala 1949. godine prešla na strukturu od 2.400 ljudi.⁴²

Poseban zadatak za organe KOS-a V vojne oblasti bilo je obezbeđenje Šestog kongresa KPJ-SKJ u Zagrebu u jesen 1952. godine.⁴³ Vrh KOS-a je pro-

³⁶ Detaljnije u: Milivoje Stevanović, *U Titovim fabrikama „izdajnika“*, Beograd 1991; Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, Beograd 1990; Miodrag Čupić, *Đavolji trougao*, Beograd 1988.

³⁷ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 364.

³⁸ Radovan Radonjić, *Izgubljena orijentacija*, Beograd 1985, 80–81.

³⁹ Aleksandar Ranković, „Za dalje jačanje pravosuđa i zakonitosti“, *Vojnopolitički glasnik*, 6/1951, 9–10.

⁴⁰ *Službeni list*, br. 9, 1953, 281 (Naredba VK OS FNRJ br. 123, od 25. oktobra 1952).

⁴¹ VA, fond Jugoslovenske narodne armije, k. 93, f. 1/3 – Naredba pov. br. 63, 17. januar 1953.

⁴² VA, VBA, k. 32, 7.1.01, sv. 2.

⁴³ *Za domovinu*, br. 23, 6. novembar 1952.

cenio sledeće: „Za vrijeme održavanja VI kongresa KPJ nastojaće – to već potvrđuju podaci – kominformovski špijunski centri pokušaje akcija da bi umanjili njegov značaj i rezultate velikih pobjeda koji će se iznijeti pred licem čitavog svijeta baš na VI kongresu.“ Trebalo je obezbediti red i disciplinu u jedinicama, podići nivo stražarske službe, obezbediti komunikacije prema Zagrebu i kontrolisati železnicu i saobraćaj na njoj.⁴⁴

Ukidanje političkih komesara u 1953. godini dovelo je do nove pozicije organa KOS-a u jedinicama. Sada je organ KOS-a dobio i ulogu pomoćnika komandanta (jedinice) po bezbednosti, ali je zadržana veza u okviru KOS-a „po vertikali“ jer je ova veza organa KOS-a u mnogo slučajeva bila odlučujuća.⁴⁵ Ovakva pozicija organa KOS-a, kasnije Službe bezbednosti JNA, u mnogim kritičnim situacijama, posebno u ratovima 1990-ih, zadavaće probleme hijerarhiji vojnog komandovanja i delovanju organa službe, van ustaljenog lanca komandovanja.

Poseban zadatak organa KOS-a u Jugoslovenskoj ratnoj mornarici od 1953. bile su pripreme i obezbeđenje Titovih putovanja brodom „Galeb“, prvo do Velike Britanije, potom po Mediteranu, a zatim i po zemljama Trećeg sveta u Aziji i Africi.⁴⁶

Značajan zadatak organa KOS-a V armijske oblasti bilo je obezbeđenje velikog manevra u Zagorju septembra 1953, za koji je formirana posebna „manevarska grupa KOS“. Sledeći veliki izazov za organe KOS-a ove oblasti, Mornarice i JRV usledio je već od 8. oktobra 1953: bila je to Tršćanska kriza. Ona će biti težište aktivnosti organa KOS-a u jedinicama tokom oktobra-decembra 1953. godine. Pri Operativnoj grupi JNA koja je bila razvijena na pravcu Trsta, Zone A i duž jugoslovensko-italijanske granice, formiran je poseban odsek KOS-a.⁴⁷

Mobilizacija jedinica u V vojnoj oblasti zbog Tršćanske krize dovela je do povećanja rezervista – klerika rimokatoličke vere u jedinicama ove oblasti, jer je ljudstvo iz rezerve znatno povećalo njihov broj. Ovaj period doneo je detaljnije bavljenje organa KOS-a bogoslovima i vojnicima koji su dolazili iz redova sveštenstva. Od 1952, oni su izgubili status lica na školovanju, pa su morali da idu na odsluženje vojnog roka. Uočeno je da ih najviše ima iz rimokatoličkih verskih škola.⁴⁸ Tada je već uspostavljena praksa da se vojnici – „klerici“ rimokatoličke vere šalju u jedinice na istoku FNR Jugoslavije (I ili III vojna oblast), i obrnuto pravoslavni u jedinice na zapadu (V vojna oblast). Tendencija organa KOS-a bila je „sprečavanje njihovog štetnog uticaja u jedinicama“, iako je analiza pokazala da je tek manji broj imao neprijateljsko držanje prema JNA.⁴⁹ Štaviše, sredinom pedesetih prema njima su preduzimane

⁴⁴ VA, VBA, k. 20 7.1. 01, sv. 2.

⁴⁵ Isto, Elaborat *KOS JNA, stvaranje, razvoj i rad 1946–1954*, oktobar 1977, 345.

⁴⁶ Isto, k. 11, 5.99.00–10, sv. 2.

⁴⁷ Isto, k. 9, 6.3.02 sv. 20; Isto, Elaborat *KOS JNA, stvaranje, razvoj i rad 1946–1954*, oktobar 1977.

⁴⁸ Isto, k. 3. sv. 6, 71–74 (25. februar 1958).

⁴⁹ Isto, k. 3. sv. 6, 35 (25. decembar 1953).

aktivnosti ne bi li bili odvraceni od svešteničkog poziva, „prevaspitani“ ili čak radi „pridobijanja saradnika iz redova svećeničkih kandidata za rad sa KOS-om i UDB-om“.⁵⁰

Reorganizacija KOS-a u Službu bezbednosti JNA i formiranje vojne policije

Ukidanje jedinica KNOJ-a za unutrašnju upotrebu lišilo je organe KOS-a (i UDB-e) snaga koje mogu da se upotrebe direktno prema njihovim zahtevima i potrebama. Već u drugoj polovini 1953. javljaju se planovi o stvaranju vojne policije, kao nove oružane komponente u okviru JNA namenjene za zadatke unutrašnje bezbednosti. Prve razrađene ideje o stvaranju vojne policije nalazimo u jesen 1953. godine, u vremenu Tršćanske krize. Razmatrani su primeri sličnih formacija u stranim vojskama u tom periodu i tokom Drugog svetskog rata, kao i pitanja nadležnosti i odnosa vojne policije sa organima KOS-a. Iako nije precizirano kada će se vojna policija oformiti, veoma studiozno se prišlo razradi *zamišljenog djelovanja vojne policije*.⁵¹

Vojna policija je trebalo da za račun komandanata vrši sledeće zadatke: održava red i disciplinu među pripadnicima JNA kada su van stroja; sprečava narušavanje javnog poretka od strane vojnih lica; obezbedi izvršenje vojnih zakona, pravila, propisa, naređenja i odluka komandanta; otkriva i sprečava izvršenje krivičnih dela; vrši isleđenje prestupa, prekršaja i krivičnih dela; vrši sprovedničku službu, upravlja i čuva vojne zatvore; ukazuje pomoć organima bezbednosti kada ovi to traže; čuva osetljive vojne objekte; obezbeđuje visoka vojna i druga lica u toku pojedinih aktivnosti itd. Vojnoj policiji je, dakle, dodeljen niz zadataka policijskog, ali i bezbednosnog karaktera.

Predviđeno je formiranje organa vojne policije na komandnim nivoima od vojne oblasti do puka. U početku je bilo predviđeno da mirnodopske jedinice vojne policije budu samo odeljenja, vodovi i čete, po sledećem:

- čete VP, jačine dva voda – za nivo DSNO i vojnih oblasti,
- vodovi VP sa po dva odeljenja u komandama JRM, JRV i korpusa,
- odeljenja VP za nivo divizija, brdskih i oklopnih brigada.

Ratna formacija nije razmatrana tokom 1954–55, ali se jasno uočavalo da bi u ratu narasle potrebe za vojnom policijom usled čega bi se i ratna formacija povećala.⁵²

Tokom 1955. KOS je reorganizovan i pretvoren u Službu bezbednosti JNA. Dotadašnja XII uprava je preimenovana u Upravu bezbednosti.⁵³ Ocenjeno je: „Ranija kontraobaveštajna služba naše armije /KOS/ bila je za ondašnje uslove i sa onakvim zadacima, dovoljna da izvrši postavljene zadatke i ona ih je sa uspehom izvršavala. Ali sada, u novijim i složenijim uslovima, raniji KOS bi

⁵⁰ Isto, k. 3. sv. 6, 71–74 (25. februar 1958).

⁵¹ Isto, k. 9, 6.3.02. sv. 20, 216.

⁵² Isto, k. 10, 6.3.02, sv. 24.

⁵³ Isto, k. 10, 6.3.02, sv. 21; isto, sv. 24.

bio suviše usko postavljen da mi mogao zahvatati sve one zadatke koji se postavljaju pred savremenu armiju s gledišta bezbjednosti... Danas je jasno da postoji mnogo poslova i zadataka koji ne spadaju na kontraobaveštajnu službu, ali koji isto tako ne spadaju ni na druge organe komande, a ipak imaju karakter bezbjednosti.“⁵⁴

Državni sekretar za narodnu odbranu doneo je 24. aprila 1956. *Pravilnik o organizaciji, delokrugu i radu Organa bezbednosti JNA* – prvi pravni akt kojim je uređen rad službe. Upravu bezbednosti činila su tri odeljenja i odsek za opšte poslove. Prvo odeljenje bavilo se upravno-štabnim poslovima i sistemskim pitanjima bezbednosti, Drugo odeljenje imalo je kontraobaveštajne i instruktorsko-inspektorske zadatke, a Treće je bilo analitičko i dokumentarističko. Za primenu operativno-tehničkih mera bio je zadužen Kontraobaveštajni tehnički centar, koji je u svom sastavu imao celinu za primenu i eksploataciju mera prisluškivanja.⁵⁵

Reorganizovana služba bezbednosti JNA je imala sledeću brojnost: tokom 1956. godine bilo je 2.387 lica u njenom sastavu. U svakoj od četiri vojne oblasti bilo je prosečno oko 340 pripadnika ove službe. U JRV i JRM njihov broj se kretao između 160–190. Ostali pripadnici službe bili su u graničnim jedinicama, vojnoj industriji, Školskom centru bezbednosti i samoj Upravi bezbednosti.⁵⁶

Značajniji podatak je, svakako, rasprostranjenost saradničke mreže unutar jedinica. Iste, 1956. godine u sastavu V vojne oblasti i samostalnim jedinicama i ustanovama DSNO na njenoj teritoriji bila su čak 2.073 saradnika, od kojih viših oficira 175, nižih oficira 1.191, podoficira 471, vojnih službenika 85 i građanskih lica 151. Ovo je bila posledica reorganizacije službe bezbednosti i procene da je potrebno povećati saradničku mrežu, a što je bilo zapostavljeno tokom perioda 1951–1955, u vremenu otvorenosti JNA i pada aktivnosti pristalica Informbiroa. U ovoj oblasti KOS je posebno imao zadatak kontrole poseta američkih predstavnika iz misije AMAS, koji su pratili način korišćenja naoružanja i tehnike isporučene u okviru programa Vojne pomoći, odnos starešina JNA prema njima i oticanje poverljivih podataka koje su Amerikanci mogli na terenu da uoče i prikupe.

Novi izazov za organe službe bezbednosti V armijske oblasti tokom 1958. bilo je obezbeđenje Sedmog kongresa SKJ u Ljubljani. Trebalo je pojačati budnost, stražarsko obezbeđenje, vojnički red i „političku saradnju sa organima vlasti“ na terenu gde je to bilo potrebno. Organi bezbednosti V armijske oblasti, JRV i graničnih jedinica trebalo je da detaljno pretresu „operativnu situaciju svojih jedinica“. Ovim organima je stavljeno u zadatak da moraju „ako se tako može reći, pretresti na određeni način sva vojna lica i sve objekte, i u sklopu toga videti i sastav straža, i kvalitete dežurnih uoči i za vreme održavanja

⁵⁴ Isto, k. 32, 7.1.01, sv. 3.

⁵⁵ Svetko Kovač, Irena Popović Grigorov, *Vojna služba bezbednosti u Srbiji*, Medija centar Odbrana, Beograd 2013, 107–108.

⁵⁶ VA, VBA, k. 10, 6.3.03.2. sv. 29.

samog kongresa“. Za neposredno obezbeđenje rada kongresa, formiran je poseban Štab bezbednosti. Radno mesto Uprave bezbednosti DSNO u periodu kongresa preseljeno je u Ljubljanu, u sedište Odeljenja bezbednosti Ljubljanskog vojnog područja.⁵⁷

Organi bezbednosti JNA su te godine procenjivali da je u NR Hrvatskoj i NR Sloveniji najveći problem „dezerterstvo“. Prema podacima na području ove dve republike u 1957. godini čak 27.000 lica je evidentirano u pokušaju bekstva na Zapad, od kojih je 15.000 njih u tome uspelo! Ovaj problem, kako je konstatovano, zauzima „sve šire razmjere i izrasta u ozbiljan društveni problem.“ Na težištu bekstva bile su jedinice Ljubljanskog i Riječkog vojnog područja, pa tako i njihov vojnički sastav.⁵⁸

S druge strane, otvaranje Jugoslavije prema dolascima stranih turista donelo je od 1953, a posebno krajem 1950-ih nove probleme organima Službe bezbednosti JNA Ratne mornarice (na području Dalmacije). Pored italijanske obaveštajne službe – koja je tradicionalno delovala prema JRM kroz rad svojih centara, aktivnost različitih brodova koji su plovili u blizini jugoslovenskih teritorijalnih voda, prikupljanje informacija od prebeglih građana FNRJ – u to vreme se na primorju najviše pojavljuju nemački i austrijski turisti. Organi Službe sada počinju da obraćaju pažnju na njihove aktivnosti: kretanje, osmatranje i fotografisanje vojnih objekata na obali.⁵⁹

Tokom 1958. godine Služba vrši opsežnu analitičku procenu teritorije FNR Jugoslavije, kroz analizu stanja bezbednosti na svim vojnim područjima ili vojno-pomorskim sektorima JNA. U tim procenama dat je pregled vojne i civilne infrastrukture, efektivna od značaja za JNA svakog od područja, graničnog pojasa, itd., a potom pregled potencijalnih unutrašnjih neprijatelja, delovanje stranih obaveštajnih službi i niz drugih podataka od važnosti za razumevanje pojedinih područja FNRJ, pa tako i NR Hrvatske.⁶⁰

Službe bezbednosti u reorganizacijama JNA 1959–1966.

Obimne promene u organizaciji JNA izvedene 1959. godine prema planu *Drvar* odnosile su se i na strukturu pripadnika službe bezbednosti. Neposredno pred početak reorganizacije *Drvar*, Služba bezbednosti je imala 1.952 pripadnika (1.318 oficira, 586 podoficira i 48 vojnih službenika). U odnosu na celokupnu armijsku formaciju to je bilo 3,52% oficira, 1,57% podoficira i 0,98% vojnih službenika. U tom periodu, ljudstvo iz vojno-sudskih, vojno-istražnih i garnizonskih zatvora prepotčinjeno je vojnoj policiji.⁶¹

Prema naređenjima vrhovnog komandanta odnosno DSNO od 10. marta/26. maja 1960, u okviru operativno-strategijskih grupacija – u armijama kop-

⁵⁷ Isto, k. 20, 7.1.04, sv. 2.

⁵⁸ Isto, k. 21, 6.3.02, sv. 28, 113.

⁵⁹ Isto, sv. 29, 53, 91.

⁶⁰ Isto, k. 35 – nadalje.

⁶¹ Isto, k. 32, 7.1.01, sv. 4.

nene vojske i komandama JRM i RV i PVO formiraju se *kontraobaveštajni detašmani*, kao organizacione jedinice Službe bezbednosti.⁶² Njihov zadatak je bio praćenje rada zagraničnih centara stranih obaveštajnih službi usmerenih prema JNA, kao i stvaranje agenture u zagraničnom prostoru koji je gravitirao prema određenom delu jugoslovenske teritorije.⁶³

Kontraobaveštajni detašmani imali su zadatak da obrađuju zagranične obaveštajne centre stranih službi i njihove aktivnosti prema JNA. Princip rada detašmana bio je stvaranje agenture i saradničke mreže u zagraničnim centrima, i „na taj način otkrivanje iz vana njihovih namera i agenture koja radi protiv JNA“. Tako je detašman u Zagrebu obrađivao obaveštajne centre u Mađarskoj, a onaj u Rijeci obaveštajne centre u Italiji. Detašman u Ljubljani obrađivao je takođe italijanske ali i austrijske i nemačke obaveštajne centre.⁶⁴

Formiranje detašmana, razvoj školskih i nastavnih delova Službe i sve veća integracija u armijski organizam, uslovili su uvećanje službe za preko 500 novih formacijskih mesta početkom 1960-ih.

Među drugim tendencijama u kontraobaveštajnom radu u jedinicama, uočavalo se da je krajem 1950-ih oslabio rad na „obuhvatu verskih predstavnika koji dolaze na otsluženje kadrovskog roka“. U zajednici sa organima UDB-e, Služba je trebalo da pojača aktivnost na praćenju ovakvih vojnika. Ocenjeno je da se „neprijateljska aktivnost naročito zapaža kod katoličkog klera“. Sada je tendencija organa Službe trebalo da ide u pravcu zaštite od negativnog uticaja i delovanja „klerika“ i stvaranja saradničke mreže u saradnji sa organima UDB-e.⁶⁵ Ova aktivnost, uz oslon na UDB-u za Jugoslaviju, registrovana je i sredinom 1960-ih, s tim da je težište evidencije, praćenja i procene trebalo da imaju organi UDB-a, dok je Služba imala zadatak da sve aktivnosti prema klericima unutar armije koordiniše u skladu sa potrebama UDB-e.⁶⁶

U ovom periodu, deo Službe u zoni odgovornosti JRM (od 1962: IV armije, od 1968: Vojnopomorske oblasti) bavio se bezbednošću maršala Tita, kako u obezbeđenju njegove rezidencije na Brionima, odnosno njegovog boravka u njoj, do obezbeđenja maršalovih pomorskih putovanja koje je započinjao brodom Galeb iz Splita ili Rijeke. Dugotrajan boravak maršala na Brionima tokom godine i državne obaveze, posete stranih i domaćih gostiju bile su poseban izazov za Službu i druge angažovane snage JNA.⁶⁷

Tokom 1963–1964. godine, u sklopu razmatranja nove reorganizacije JNA uslovljene lošim rešenjima koje je donela reorganizacija *Drvar*, predloženo je smanjenje organa bezbednosti na oko 1.747 pripadnika odnosno formacijskih

⁶² Ministarstvo odbrane, Sektor za politiku odbrane, Uprava za organizaciju, Naredba VKOS FNRJ, pov. br. 33, 10. mart 1960; Naredba III uprave GŠ JNA, str. pov. 198, 26. maj 1960. Nekoliko dana pre toga izdato je naređenje za formiranje obaveštajnih centara II uprave GŠ JNA, po sličnom principu.

⁶³ VA, VBA, k. 32, 7.1.01, sv. 3, 48.

⁶⁴ Isto, sv. 4, 187.

⁶⁵ Isto, k. 3, sv. 6, 85–87.

⁶⁶ Isto, 109 (DSNO, UB, str. pov. 679, 13. jul 1965).

⁶⁷ Isto, k. 11, 5.99.00–10, sv. 2, 7–152.

mesta, što je bio značajan kadrovski izazov. Postojale su dileme oko veličine jedinica vojne policije pri komandama vojnih područja, divizija i brigada. Tako je, po novom, najviše organa bezbednosti bilo ugrađeno u jedinice-objekte (1.135), potom kontraobaveštajne detašmane (317), u obezbeđenje teritorije (171), školski centar (116), odnosno oko 650 u vojnu policiju. Ovom reorganizacijom, nazvanom *Drvar II*, trebalo je povećati kontraobaveštajne detašmane na teritorijima IV i V armije, gde se težišno očekivala agresija sa Zapada. Tako je predviđeno stvaranje detašmana u Puli. Posle završetka reorganizacije *Drvar II*, Služba je brojala ukupno 1.890 organa ili oko 2,9% čitave formacije JNA.⁶⁸

Težišna aktivnost Službe u 1964. godini bila je, osim standardnih zadataka, kontraobaveštajna zaštita reorganizacije po planu *Drvar II*. Sudeći po sačuvanim dokumentima, bezbedno i tajno sprovođenje ovog plana bio je težišni zadatak Službe. „Imajući u vidu pojačanu aktivnost stranih OS prema JNA i krupne zadatke koji nam se nameću u kontraobaveštajnom smislu na planu „Drvar II“ služba je intenzivirala rad kroz aktiviranje saradničke mreže, kontraobaveštajnu zaštitu starešina i lica koja su radila na izradi ovog plana i uz intenzivnu saradnju sa organima UDB-e“.⁶⁹

„Vidi se da čitavu aktivnost obaveštajnih službi inicira uglavnom obaveštajna centrala NATO i njeni podcentri u susednim zemljama, a koordinaciju ove delatnosti u našoj zemlji sprovodi obaveštajni centar američke ambasade. Osjećá se nasrtljivost vojnih izaslanika zemalja NATO, a koju oni ispoljavaju u svojim obaveštajno-izviđačkim akcijama, pokušavajući da na nedozvoljen način upadaju u naše vojne objekte: aerodrome, kasarne i druge jedinice i postrojenja, pri čemu vrše prurušavanja, itd. Služba bezbednosti preduzeće niz mera na kontraobaveštajnom planu u jedinicama, a i na terenu sa državnom bezbednosti“. Služba je u svojim informacijama davala primere otkrivene aktivnosti stranih vojno-diplomatskih predstavnika, a njena procena je bila da pored praćenja izgradnje podzemnih objekata, strane službe najviše interesuju aktivnosti Mornarice – 4. armije, koje prate u višednevnim putovanjima sa opservacijama, kao i fotografisanjem aktivnosti koje bi uočili.⁷⁰

Služba se posebno angažovala u sprovođenju reorganizacije po planu *Drvar II*: „U periodu pripreme i realizacije „Drvar II“ u komandama i jedinicama preduzete su mnoge mere zaštite i stalno se insistiralo u punoj meri na zaštiti tajnosti... Kod predisllokacije jedinica i materijalnih sredstava kao najosetljivijih radnji u realizaciji dato je vidno mesto: maskiranju, izboru vremena, puteva, naročito prebacivanja (pokret po delovima, noću manjim kolonama, sa zatvorenim vozilima i sl.).

Preduzimane su mere obmane: stavljane su oznake na vozilima „Autoškola“, sredstva veze jedinica, koje su vršile predisllokaciju, korištena su za održavanje radio-veze iz ranijih garnizona za račun nove jedinice ili fiktivno, kako

⁶⁸ Isto, k. 32, 7.1.01, sv. 5, 126.

⁶⁹ Isto, k. 32, 7.1.01, sv. 8, 135–138.

⁷⁰ Isto, 142–152.

bi se dovela u zabludu prislušna služba stranih armija. Posebno je poklonjena velika brigada izboru ljudstva za rad na poslovima „Drvar II“ i za obezbeđenje dokumenata i prostorija.“⁷¹

Završetkom reorganizacije *Drvar II* 1964/65, nisu prestale reorganizacije u JNA. Čini se da je proces promena i traganja za novim rešenjima trajao bez prekida. Reorganizovanje u okviru JNA, pa tako i u njenim oklopnim jedinicama, nastavljeno je 1966. godine, u okviru novog plana *Snaga*. Naredba za izradu ovog plana datirana je 11. julom 1964; reč je bila o „planu perspektivnog razvoja naših oružanih snaga“, koji je od 22. februara 1965. „šifrovan tajnim nazivom: *Snaga*“. Jedan događaj je posebno uticao na atmosferu oko izrade ovog plana. U jednom nemačkom časopisu objavljen je članak o organizaciji JNA sa procenama, „približno identičan projektovanim promenama u okviru plana *Snaga*“. Uprava bezbednosti DSNO je zbog toga zahtevala analizu oticanja podataka i najviše mere bezbednosti od svih delova sistema koji su učestvovali u izradi ovog plana.“⁷²

Služba u periodu 1966–1968: Brionski plenum i agresija na Čehoslovačku

Odluke Četvrtog („Brionskog“) plenuma CK SKJ od 1. jula 1966, uklanjanje potpredsednika SFRJ Aleksandra Rankovića sa svih dužnosti, početak istrage u UDB-i za Jugoslaviju, Saveznom SUP-u i Službi za informacije i dokumentaciju, ostavile su značajne posledice na organe bezbednosti JNA, iako nisu bile toliko vidljive u svetlu potresa koji se dogodio u Državnoj bezbednosti. Tim povodom održani su sastanci u svim organizacijama SKJ u JNA – u armijskim oblastima, vojnim područjima, divizijama, pukovima i drugim jedinicama. Odluke, zaključci i konkretni zadaci koji su proistekli iz odluka Četvrtog plenuma preneseni su rukovodstvu Službe bezbednosti na julskom, septembarском i decembarском savetovanju u Upravi bezbednosti 1966. godine.“⁷³

Rad Službe bio je tema pete sednice Opućenosti CK SKJ za JNA u septembru 1966, koje je zaključilo da „Služba bezbednosti JNA nema nikakve veze sa političkim zloupotrebama u vrhovima Državne bezbednosti niti sa deformativnim zbog kojih je Državna bezbednost pokušala da se pretvori u silu iznad društva“.

Navode se, međutim, „metodske greške i prekršaji“, kao i pojedinačno kršenje osnovnih metodoloških principa, što je, između ostalog, pripisano i prevaziđenosti normativno-pravne regulative. U to vreme na snazi je bio *Pravilnik o organizaciji, delokrugu i radu Organa bezbednosti JNA* iz 1956. godine. Opućenost je preporučilo da se u DSNO formira komisija koja će proučiti važeće propise i predložiti njihove izmene, pa je ubrzanim postupkom doneto

⁷¹ Isto, 153–154.

⁷² VA, Arhiv JNA, zatvorena građa, svežanj 4551, 2; Isto, 4552, 21.

⁷³ Detaljnije u: VA, VBA; k. 46, 47 i 51, odnosno: S. Kovač, B. Dimitrijević i I. Popović, *Slučaj Ranković iz arhiva KOS-a*, Beograd 2014.

novo Pravilo o radu Organa bezbednosti JNA, koje je stupilo na snagu 15. maja 1967. godine. Pravilom je potvrđen sistem kontrole i nadzora nad radom službe, to jest da njen rad kontroliše komandant jedinice, koga direktno nadzire državni sekretar za narodnu odbranu. Uprava bezbednosti je upravljala stručnim, kontraobaveštajnim delom rada organa bezbednosti JNA, a odluku o uvođenju „predmeta u rad“ za lica iz svoje jedinice donosili su komandanti armijskih oblasti, RV i PVO, načelnik Generalštaba, pomoćnici državnog sekretara i načelnik Uprave bezbednosti. Pravilom je promenjena organizacija Uprave bezbednosti, u sastav službe ušla je Vojna policija, a kontraobaveštajni detašmani su reorganizovani u kontraobaveštajne grupe, kao osnovne formacije za borbu protiv stranih obaveštajnih službi na teritoriji svake armijske oblasti, odnosno RV i PVO.⁷⁴ Na osnovu opširnog izveštaja načelnika Uprave bezbednosti „o celovitom radu Službe bezbednosti JNA“, vrhovni komandant Josip Broz Tito pozitivno je ocenio rad službe.

Treba istaći da su, kao posledica Brionskog plenuma, organi bezbednosti IV armijske oblasti (VPO) iz Splita već od 1967. bili angažovani u praćenju aktivnosti Aleksandra Rankovića i njegove porodice u delu godine kada je Ranković boravio u svojoj vikendici u Dubrovniku. Pri tome su koristili i saradnike iz civilstva, koji su ostvarivali direktan kontakt sa Rankovićem, a potom referirali Odeljenju bezbednosti ove armijske oblasti.⁷⁵

Posledica ovih reformi i reorganizacije po planu *Snaga*, koji je započeo u 1966. godini, bilo je smanjenje organa bezbednosti na 1.759. Međutim, zbog smanjenja JNA u okviru plana *Snaga*, procenat udela u formaciji ostao je 2,9% pripadnika Službe u odnosu na celokupnu brojku pripadnika JNA.⁷⁶ Ipak, u 1968. broj pripadnika Službe pada na 1.541 lice, što je bio najmanji broj u njenom postojanju.⁷⁷

Izenadnom agresijom na Čehoslovačku avgusta 1968, koju su izvršile armije Varšavskog pakta predvođene SSSR-om, aktivirane su jedinice JNA radi sprečavanja eventualnog upada njihovih snaga i slične intervencije u Jugoslaviji. Ovaj događaj je prilično iznenadio jugoslovenski državni i vojni vrh, posebno kada se uzme u obzir intenzivna vojno-tehnološka saradnja od 1961. godine, odnosno jugoslovensko vojno planiranje koje nije pretpostavljalo nikakvu opasnost od istočnih suseda, članica Varšavskog pakta. Naprotiv, u eventualnom sukobu računalo se na nuklearnu „podršku“ koju bi taj savez pružio Jugoslaviji. Intervencija u Čehoslovačkoj bila je novi i iznenadan izazov jugoslovenskoj vojno-političkoj doktrini, celoj JNA pa tako i njenoj Službi bezbednosti.

Posle vesti o upadu snaga Varšavskog pakta u Čehoslovačku, 20. avgusta 1968. jedinice JNA koje su gravitirale prema istočnim susedima prevedene su u

⁷⁴ S. Kovač, I. Popović-Grigorov, *n. d.*, 113–114.

⁷⁵ Vojnobezbednosna agencija, zatvorena građa, IV plenum CK – sv. 52, klasifikacione oznake 65.

⁷⁶ VA, VBA, k. 32 7.1. 01, sveska 6, 129. Naređenjem str. pov. 420 od 20. avgusta 1968, naloženo je preimenovanje kontraobaveštajnih detašmana u kontraobaveštajne grupe, i to je naziv koji će ostati do kraja postojanja JNA.

⁷⁷ Isto, sveska 6, 130.

viši stepen borbene gotovosti. Naređena je mobilizacija dela jedinica armije, pa tako i jedinica V vojne oblasti u garnizonima u severnom delu Hrvatske koje su upućene na granicu ka Mađarskoj. Ovo angažovanje je trajalo od kraja avgusta do prve nedelje oktobra 1968. i poznato je kao zadatak *Avala*. Generalno, sastav JNA je ispoljio visoku patriotsku i političku svest i u najvećoj meri shvatio potrebu i značaj mobilizacijskih i drugih mera koje je JNA preduzela u zaštiti jugoslovenskog integriteta.

Ipak, zabeležen je jedan broj različitih pojava od defetizma do otvoreno neprijateljskog istupanja, kao i povećano širenje glasina. U ovom periodu registrovan je i povećan broj istupanja karakterisanih kao istupi „po IB-u“, u kojima su pojedini pripadnici Armije davali za pravo Sovjetskom Savezu za intervenciju u Čehoslovačkoj, hvalili Sovjetski Savez ili kritikovali stavove jugoslovenskog rukovodstva prema ovoj krizi. Bilo je i pojedinačnih subverzivnih akata, pa je komanda garnizona Zagreb dobila anonimno preteće pismo u kome je na najgrublji način vređan maršal Tito, a registrovan je i jedan slučaj rasturanja letaka i parola u istom garnizonu. Takođe, zabeležen je i jedan broj bekstava vojnika (5) ili pokušaja (11) preko granice u Italiju ili Austriju, pa čak i četiri grupna bekstva – sa ukupno 12 vojnika.⁷⁸

Čehoslovačka kriza je znatno uticala na promenu vojne doktrine u JNA i način definisanja mogućih ratnih sukoba: „Situacija u kojoj se nalazi naša zemlja, koncepcija narodne odbrane, sadašnje stanje i zadaci koji se predviđaju ... pri agresiji na našu zemlju /naročito sa Istoka/, nametnuli su potrebu novih razmišljanja, novih mera i prilaza problemima, odlukama i rešenjima.“⁷⁹ Iskustvo krize nametnulo je odbacivanje idejnog koncepta plana *Snaga* i njegovu modifikaciju u *Snaga II*, a kasnije stvaranje novog plana *Rudo*, koji je uključio i mogućnost agresije sa Istoka. Uticaj ovako sagledanih pretnji na bezbednost SFRJ umnogome se odrazio na praksu organizovanja, obuke i filozofije upotrebe organa Službe bezbednosti u Jugoslaviji do sredine 1980-ih godina.

Do tog perioda, istorija aktivnosti KOS-a ili Službe bezbednosti JNA na području Hrvatske u suštini je gotovo jednaka istorijatu te službe u drugim delovima Jugoslavije. Tek će početkom 1970-ih, pojavom Maspoka, i u drugoj polovini 1980-ih pojavom političkih alternativa važećem jednostranačkom životu, ona dobiti neke posebnosti u svojim aktivnostima, uglavnom u detaljnijoj „obradi“ tzv. unutrašnjeg neprijatelja.

⁷⁸ VA, VBA, k. 1, f. 2.

⁷⁹ Isto, svežanj 4554, 8. UOJ s. pov. 390, 18. decembar 1968, *Borbena gotovost oklopnih jedinica, proširene teze*.